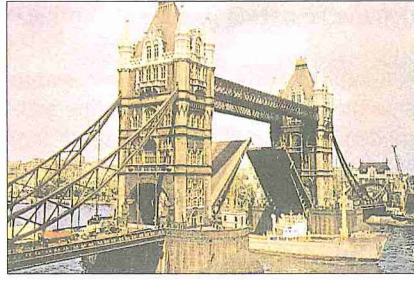

nat, edebiyat ve siyasette beliren yeni bir İngiliz anlayışı ile tarihteki yerini almıştır.

XX. yüzyılla birlikte İngiltere, büyük bir imparatorluk olmanın yüklediği sorumluluklarla birlikte sanayi toplumunun ortaya çıkardığı kültür ve sınıf çatışmalarının baskı ve sıkıntılarını yoğun olarak hissetmeye başladı. Sayıları mütemadiyen artan işçi sınıfı daha örgütlü bir kuvvet haline geldi ve çok kısa bir zaman diliminde Marksist ve sosyalist partiler ve dernekler kurarak siyasî alanda ağırlığını koymaya başladı. İşçi Partisi ilk defa 1906 seçimlerinde yirmi dokuz milletvekili ile parlamentoya girdi. İrlanda'da İngiliz yanlısı Protestanlar ile bağımsızlık yanlısı Katolik İrlandalılar arasında yaşanan gerginlikler bir iç savaşın eşiğine geldiği zaman I. Dünya Savaşı patlak verdi. 1815'ten beri Kırım Savaşı hariç herhangi bir Avrupa devletiyle doğrudan savaşa girmemeye çalışan İngiltere, Almanya'nın Belçika'yı işgal etmesi üzerine daha önce Belçika'ya verdiği taahhüt gereği Almanya'ya savaş ilân etti (4 Ağustos 1914). Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti Almanya'nın; Fransa, Rusya ve İtalya İngiltere'nin yanında yer aldı. Savaş İngiltere öncülüğündeki İtilâf kuvvetlerinin kazanıldı. Ancak savaş sebebiyle tarihinin en büyük ekonomik yükü altında kalan İngiltere diğer gelişmiş ülkeler karşısında gerilemeye başladı. II. Dünya Savaşı'na siyasî çalkantılar içerisinde giren İngiltere, savaşın başlarında Almanya'nın gösterdiği başarılar ve psikolojik üstünlük sebebiyle büyük sarsıntı geçirdi. Milyonlarca insan Amerika'ya veya başka yerlere göç etti. Eylül 1945'te savaş bittiği zaman İngiltere asker ve sivil 400.000'e yakın insan kaybetmiş, ekonomisi tekrar tarihinin en büyük yıkımına uğramıştı. Bunda, savaş boyunca bizzat ada topraklarına taarruzda bulunan Alman savaş uçakları ile füze ve roketlerin yaptığı tahribatın da büyük payı vardı.

İngiltere savaş sonrasında hızlı bir toparlanma dönemi başlattı. Savaş sırasında desteğini istediği sömürgelerine verdiği taahhütler gereği Britanya İmparatorluğu'ndan ayrılıklar başladı. İlk olarak 1947'de Hindistan bağımsızlığına kavuştu ve Pakistan kuruldu. 1948'de Burma (Myanmar) ve Seylan (Sri Lanka) bağımsızlığı seçti. 1950'den itibaren Asya, Afrika ve Avrupa ile Antiller'deki diğer sömürgeler de bağımsızlık sürecini başlattılar. Ancak bağımsızlığını kazanan ülkelerin pek çoğu, İngiltere tahtının sembolik ön-

Thames nehri üzerindeki "Tower Bridge" – Londra / İngiltere

derliğindeki İngiliz Uluslar Topluluğu'nda kalmayı sürdürdü.

Savaştan sonraki dönemde İngiltere güvenciliği için Avrupa ile iş birliğine yöneldi. 1949'da Sovyet tehdidine karşı oluşturulan North Atlantic Treaty Organisation'da (NATO) yer aldı. 1952'de Kral VI. George'un ölümü üzerine Kraliçe II. Elizabeth tahta çıktı. 1951 seçimlerinde iş başına gelen muhafazakârlar arka arkaya üç seçimi de kazanarak 1963'e kadar ülkeyi yönettiler. Ülke 1960'ların sonlarında bütün dünyayı saran sosyalist hareketler, genel grevler, üniversite boykotları ve hippilik akımının etkisi altında kaldı. Ocak 1973'te Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (bugünkü Avrupa Birliği) giren İngiltere'deki ekonomik sıkıntılar ve işsizlik problemi, 1977'de Kuzey denizinde zengin petrol kaynakları bulununcaya kadar devam etti.

İngiltere'de 1980'li yıllar Muhafazakâr Parti başkanı Margaret Thatcher'ın başkanlığında geçti. 1982'de Falkland adalarının hükûmeti için Arjantin ile savaşa girildi ve adalarda İngiliz hâkimiyetinin devamı sağlandı. Ancak Thatcher'ın ekonomik politikalarına karşı duyulan genel tepki sebebiyle 1989'da istifa etmesi üzerine aynı partiden John Major başbakan oldu. 1997 seçimlerinde İşçi Partisi büyük bir çoğunluk elde etti ve Tony Blair başbakan oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

D. Thomson, *England in the Nineteenth Century*, Baltimore 1962; a.m.f., *England in the Twentieth Century*, Baltimore 1965; R. C. K. Ensor, *England: 1870-1914*, Oxford 1963; M. Ashley, *England in the Seventeenth Century*, Baltimore 1963; G. M. Young, *Victorian England*, London 1964; A. J. P. Taylor, *English History: 1914-1945*, London 1965; D. Hume, *The History of Great Britain*, Baltimore 1970; R. Musman, *Britain Today*, London 1978; J. H. Plumb, *En-*

gland in the Eighteenth Century, Aylesbury 1983; T. B. Macaulay, *The History of England*, London, ts., I-III; *The Oxford History of Britain* (ed. K. O. Morgan), London 1999; "United Kingdom", *EBR*², XXIX, 25-100.

AZMİ ÖZCAN

III. İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİ

"Başkalarına ait kaynakları haksız yere kullanmak" mânasında insanlık tarihiyle başlatılan sömürgecilik modern anlamıyla, XV. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan ve günümüze kadar devam eden bir süreç olarak Avrupa'nın güçlü devletlerinin dünyanın diğer ülkelerinin topraklarını ve kaynaklarını keşif, ilhak, işgal ve istimlak ederek kendi ülkeleri için kullanma olgusudur. Kronolojik olarak Avrupa'da açılıp Ümitburnu (1488) ve Amerika'yı (1492) bulmaları ile başlayan bu olguda İngiltere zaman içerisinde tartışmasız bir üstünlük elde etmiş ve yakın tarihlere kadar dünyanın en büyük sömürge imparatorluğuna sahip olmuştur. İngiliz sömürgeciliğini başlıca beş aşamaya ayırmak mümkündür. 1. 1763 Paris Antlaşması'na kadar olan genişleme dönemi. 2. XIX. yüzyılın ortalarına kadar gelen ilhak ve yerleşme süreci. 3. I. Dünya Savaşı'na kadar olan modern emperyalizm. 4. 1945'e kadar gelen tutunma dönemi. 5. 1945'ten sonra sömürge imparatorluğunda dağılma süreci.

Haçlı seferlerine kadar büyük ölçüde içine kapalı bir şekilde yaşayan Avrupa, artan nüfus yoğunluğuna rağmen sınırlı toprağa sahip olmanın baskısı ve Akdeniz ile doğudaki Osmanlı hâkimiyeti arasında sıkışmasının sonucu açık denizlere yönelmişti. Portekizliler ve İspanyollar'ın öncülüğündeki bu girişim sonucu keşfedilen yeni topraklar ve deniz yolları, 1494'te İspanya ile Portekiz arasında varılan Tor-desillas Antlaşması ile paylaşıldı. Bu iki ülkenin yaklaşık bir asır süren rakipsiz dönemlerinden sonra XVII. yüzyıldan itibaren Hollanda, Fransa ve İngiltere de sömürge arayışına çıktı. 1600 yılında kurulan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi İngiliz sömürgeciliğinin ciddi anlamda ilk adımdır. Doğu Hint adalarında Hollanda ile rekabet edemeyen şirket Hindistan alt kıtasına yönelerek önce ticaret üsleri kurmaya başladı. Daha sonra Masulipatam, Madras ve Bombay'ı ele geçirdi. Ancak başta Fransa olmak üzere başka Avrupa devletlerinin de bölgeye yerleşme gayretleri üzerine fetihlere başlayarak hâkimiyetini kurma sürecine girdi; bu arada Singapur, Penang ve Malaka gibi yerler de alındı. Batıda ise aynı dönemde önce An-

tigau, St. Christopher, Nevis, Barbados ve Honduras adaları ele geçirildi; daha sonra Kuzey Amerika'da Virginia, Plymouth, Maryland ve New England kolonileri kuruldu.

XVIII. yüzyıl boyunca Amerika ve Asya'da yoğunlaşan İngiliz yayılmacılığı, öncelikle sömürgelerindeki işçi ihtiyacını karşılamak için çok kârlı bulunduğu Afrikalı köle ticaretine XVI. yüzyılın ortalarında başlamış olmasına rağmen Afrika'da kalıcı koloniler kurmayı daha sonra gerçekleştirdi. 1661'de Gambia nehrindeki James adası ile başlayan Afrika süreci, uzun bir aradan sonra Sierra Leone (1787) ve Ümitburnu (1806) ile devam etti. XIX. yüzyıl boyunca Gana, Nijerya, Kenya ve Uganda toprakları ele geçirildi.

İngilizler'in XVII ve XVIII. yüzyıllarda Amerika ve Asya'da yoğunlaştırdıkları sömürge faaliyetleri öncelikle ticarî ve ekonomik ağırlıklı idi. Zaman içinde siyasî, stratejik, ideolojik ve dinî (misyonerlik) faktörler de etkili oldu. Ancak bu aşamada bütün teşebbüsler ve sömürgeleştirme faaliyetleri ticarî organizasyonlar mârifetiyle gerçekleştiriliyor, krallığın rolü kolaylık ve teşvik sağlamakla sınırlı kalıyor, zaman zaman da denetim söz konusu oluyordu. Dönemin merkantilist anlayışları uyarınca sömürge toprakları İngiltere pazarının ihtiyacı olan ham maddelerle başta baharat, tütün, şeker gibi tüketim malzemeleri kaynağı olmanın yanı sıra İngiliz ürünlerinin pazarı olarak değerlendiriliyordu. En büyük amaç, İngiltere'ye mümkün olduğunca fazla para ve kaynağın girmesi ve mümkün olduğunca da az çıkması idi. Devletin koyduğu kanunlara göre İngiltere ve sömürgeler arasındaki bütün taşımacılık İngiliz gemileriyle yapılıyor ve her türlü işleri İngilizler'ce yürütülüyordu.

Her açıdan çok kârlı olan bu ticaret, zaman zaman özellikle Fransa ile yaşanan gerginlikler yüzünden tehditlere de mâruz kalıyordu. Avrupa topraklarındaki anlaşmazlıkların da etkisiyle bu iki devlet XVIII. yüzyıl boyunca birkaç defa savaşa girişti. Bunların en önemlisi olan 1756-1763 arasındaki Yediyıl savaşlarında İngiltere Fransa'ya kesin üstünlük sağladı. İngilizler, 1757'de Bengal'i ele geçirdikten sonra 1760'ta Pandiçeri'yi zapt ederek Fransızlar'ı tamamen Hindistan'dan çıkardılar. Yine 1760'a kadar Kuzey Amerika ve Kanada'da Fransızlar'ın elinde bulunan Frontenac, Duquesne, Louisbourg, Quebec ve Montreal ele geçirildi. Böylece

doğuda ve batıda İngilizler'in önü açılmıştı.

Avrupa'da sanayi devriminin başlamasıyla birlikte serbest ticaret emperyalizmi denilen ikinci döneme başlayan İngiliz sömürgeciliği, bu aşamada hâkim olduğu toprakları daha çok ürettiği sanayi mâmullerine bir pazar oluşturmak üzere teşkilâtlandırmaya başladı. Sömürgelerdeki toprak düzeni de yine İngiltere'nin ihtiyacına göre şekillendiriliyor, buna karşılık yerli sanayinin gelişmesi önlenerek İngiliz mâmullerinin tüketilmesi teşvik ediliyordu. Ancak İngiltere bu inisiyatifini daha çok doğu topraklarında gösterebilirken Amerika ve Kanada'da bir direnişle karşılaşmış ve 1815'e kadar çok kısa bir sürede batıdaki bu kolonilerini kaybetti. Bu kayıplar, belli ölçüde Avustralya ve Yeni Zelanda ile telafi edildiyse de artık İngiliz İmparatorluğu yönünü doğuya çevirmek durumunda kalıyordu.

XIX. yüzyıla gelindiğinde İspanya ve Portekiz de sömürgelerini kaybederek dağılma sürecine girdi. Genellikle bağımsızlıklarını kazanarak İspanyol ve Portekiz imparatorluklarından ayrılan Güney Amerika'daki ülkeler de böylece canlı bir pazar olarak İngiltere'ye açıldılar. İngilizler aynı zamanda Avrupa'da üstünlükle tamamladıkları Napolyon savaşlarının (1799-1815) ardından doğuda yeni topraklar elde ettiler. Trinidad, Seylan, Tobago, Moritus, Malta ve Singapur bu dönemde İngiliz sömürgesi oldu. Hindistan'daki İngiliz hâkimiyeti de hızlı bir genişleme sürecine girdi. Orta Hindistan, Doğu Bengal, Asam bölgelerinden sonra Delhi'de ortaya çıkan direnişten sonra artık sembolik konumda bulunan Bâbürlü Devleti'ne son verilerek değişik bölgelere yerleşmiş bağımsız prensliklerin dışındaki (bunlar da ancak İngilizler'le özel anlaşmalar yaparak varlıklarını devam ettirebiliyorlardı) bütün Hindistan önce Doğu Hindistan Şirketi'nin hâkimiyetine girdi. Ardından İngiliz hükûmeti şirketi lağvederek ülkeye doğrudan hâkim oldu (1858).

XIX. yüzyılın yeni sömürgecilik anlayışı genel olarak sanayileşmiş ülkelerin üzerinde hak iddia edilen toprakları ele geçirme şeklinde uygulanırken ayrıca bir şekilde direnen Osmanlı Devleti ve Çin gibi pazar potansiyeli yüksek ülkelerin pazar sömürgesi olarak kontrol edilmesi söz konusuydu. Nitekim bu dönemde İngiltere, bu ülkelere baskı uygulayarak 1838'de Osmanlılar'la ticaret anlaşması, Afyon Savaşı sonrasında da Çin ile 1840-1842'de limanlarının dış ticarete açılma anlaş-

maları gibi ayrı ayrı siyasî ve ekonomik anlaşmalar yaptı ve dayattığı imtiyazlarla bu topraklarda ticaret tekeli elinde etti.

Artık kralın tacındaki elmas olarak nitelenen Hindistan yolunun güvenliği İngiliz sömürge siyaseti için öncelikli konuma yükselmışti. 1869'da Fransızlar'ın Süveyş Kanalı'nı tamamlaması, Hindistan yolunu kısaltırken güvenliğini daha hassas duruma getirdi. İngiltere, buna göre Kızıldeniz ve Arabistan kıyılarında Osmanlı itirazlarına rağmen nüfuz alanları oluşturmaya başladı. Aynı şekilde Cebelitârik (1704) ve Malta gibi stratejik öneme sahip Kıbrıs adası 1878'de kira adı altında ele geçirildi. Uzakdoğu'daki İngiliz etki alanı da benzer gelişmeler sonunda oluşturuldu. 1841'de Hong Kong alındı. Bruney ve Saravak sultanlıkları 1888'de İngiliz himayesini kabul etmek zorunda kaldılar.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında dünya modern emperyalizm denilen süreci yaşadı. Genel anlamda daha önce yoğunlukla şirketler mârifetiyle yürütülen sömürgecilik faaliyetlerinin kızışan rekabet ve güvenlik telakkileriyle doğrudan devletler eliyle, yani sömürge topraklarına hâkim olup idarî sorumluluğunu da üstlenerek yürütülmesi şeklinde anlaşılabilecek olan bu süreç, dünya topraklarının neredeyse % 80'inin birkaç Avrupa devleti arasında paylaşıldığı dönemdir. İngiltere'nin % 20'yi aşan bir oranla en büyük paya sahip olduğu bu yarışta Almanya, İtalya ve Belçika gibi yeni rakiplerin ortaya çıkması, dünyanın geri kalan kısımlarının paylaşımını hızlandırdığı gibi daha önce paylaşılmış olanları da yeniden gündeme getirdi ve giderek savaşa sürüklenen bir gerginliği başlattı. Bu süreçte ilk anda bekleyen Afrika idi. İngiltere 1882'de Mısır'ı ve uzun bir mücadeleden sonra 1899'da Sudan'ı işgal etti. Bu arada Nijerya, Gambia, Gana ele geçirildi, Zimbabve, Zambiya ve Malavi serbest ticaret bölgesi haline getirildi. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Güney Afrika savaşı da kazanılmış ve Kahire'den Ümitburnu'na kadar Afrika'nın büyük kısmı İngiliz hâkimiyetine girmişti.

XX. yüzyılın ilk çeyreği, eski ve yeni sömürgeci ülkelerin kızışan paylaşım yarışının hesaplaşmayla noktalandığı I. Dünya Savaşı'nı yaşadı. Almanya ve İngiltere'nin başını çektiği iki kampın savaşından sonra İngiltere Almanya'nın sömürgelerini ve Osmanlı topraklarından yeni parçalar aldı. Filistin ve Irak manda yönetimine girerken Afrika'da Togo, Kame-

run'un bir kısmı ve Tanganika İngiliz sömürgeleri arasına katıldı.

Ancak I. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik ve antiemperyalist siyasal düşüncelerin gelişmesiyle sömürgelerden bağımsızlık talepleri ve direnişler başlamakta gecikmedi. İngiltere bu gelişmeyi sömürge yönetimi tarzında değişiklik yaparak karşılamaya çalıştı ve sınırlı özerk yönetim uygulamasına geçti. Esasen ilk defa 1847'de Kanada'da başlayan, Avustralya ve Yeni Zelanda ile devam eden bu uygulamada sömürge ülkede halk iç işlerini kendi seçtiği bir idare ile yürütürken güvenlik ve dış ilişkiler tamamen Londra'dan tayin edilen bir genel vali mârifetiyle İngiliz hükûmeti tarafından yürütülüyordu. Değişen şartlar çerçevesinde mutlak sömürge yönetiminin uzun süre devam ettirilemeyeceğini düşünen İngiltere nüfuz ve varlığını devam ettirebilme aracı olarak bu tarzı benimsedi. Böylece daha savaş öncesinde nüfusunun büyük kısmını Avrupa'dan göç edenlerin oluşturduğu Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'daki bazı küçük devletçiklerle başlayan uygulama sonucu bu ülkelere dominyon statüsü verilerek aynı zamanda İngiliz Uluslar Topluluğu birliğinin nüvesi de oluşturuldu. Dominyon ülkeler, savaş sonrasında kendileri adına anlaşmaları imzalayarak yeni kurulan Milletler Cemiyeti'ne bağımsız üye olarak dahil oldular. İngiltere bunların bağımsızlığını ancak 1931'de kabul etti. Ancak başta Hindistan olmak üzere diğer ülkelerde bağımsızlık süreci daha uzun ve sancılı oldu. Hindistan'ın I. Dünya Savaşı sırasındaki hizmetlerinden dolayı yönetime Hintliler'in de alınmasıyla başlatılan yeni dönem 1935'te kabul edilen Hindistan yönetimi (Indian Civil Service) kanunu ile devam etti. İngiltere, Hindistan'da Hindular'la müslümanlar arasında ortaya çıkan toplumsal çatışmalar da hakem rolünü üstlenerek ülkenin bölünmesine zemin hazırladı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerek İngiltere'nin imparatorluk gücünü kaybetmesi, gerekse artık önlenemeyecek bir aşamaya ulaşan bağımsızlık talepleri neticesinde 1947'de Hindistan bağımsızlığını kazanırken Pakistan da ayrı bir devlet olarak ortaya çıktı. Bunları 1948'de Sri Lanka ve Myanmar izledi. Gana, 1957'de Afrika'da ilk bağımsız olan İngiliz sömürgesiydi. Bunu daha sonra diğer sömürgeler takip etti. İngiliz İmparatorluğu'ndan ayrılan son topraklar ise 1997'de Çin'e özel bir statü ile devredilen Hong Kong idi.

İngiliz sömürgeciliği genel olarak diğer ülkelerin sömürge politikalarına kıyasla daha esnek ve mutedil olarak değerlendirilir. Çoğunlukla doğrudan yönetimin maddî ve mânevî külfetiyle sorumluluğundan kaçınmak için dolaylı yönetim tarzı benimsenmiş, şirketler ve misyoner örgütler ön plana çıkarılmıştır. Dolayısıyla misyonerlerin, gerek genişlemesi gerekse yerleşmesi açısından İngiliz sömürgeciliğinde özellikle XIX. yüzyıldan itibaren büyük rolü olmuştur. Az gelişmiş topraklardaki insanları "karanlıktan kurtarmak" gibi bir görev ve "medeniyet götürmek" gibi bir sorumluluk anlayışıyla dünyaya yayılan misyonerler, sömürge yönetimleriyle daima iş birliği içinde ve onların himayesinde çalışarak nihai noktada aynı amaca hizmet etmişlerdir. Yerli halkın yeni inanç, yeni değerler ve yeni hayat tarzıyla beraber yeni tüketim alışkanlıkları edinmesi üzerine yoğunlaşan misyonerlik çalışmaları, diğer ülkeler adına olduğu gibi İngiltere adına da en azından İngiliz sanayi mâmulleri için pazar oluşturma ve geliştirme fonksiyonu ifa etmiştir. Nitekim XIX. yüzyılda Avrupa'da icat edilen pek çok mekanik ev gereci, çeşitli makineler vb. aletler ilk defa misyonerler vasıtasıyla yerli halklara tanıtılmış, ardından bunların büyük miktarlara varan satış bağlantıları gerçekleşmiştir. Misyonerler, bu çerçevede halkın inançlarını ve hayat tarzlarını değiştirmeye mâtuf olarak özellikle eğitim ve sağlık alanlarına yönelerek okullar ve hastahaneler açmışlar ve buralarda "daha ideal, medenî ve yüksek olan" hristiyan Avrupa değerleri öğretilmiştir.

İngiliz sömürgeciliğinde fetih, cengâverlik ve imparatorluk gibi psikolojik faktörlerin daha çok modern döneme ait duygular olduğu açıktır. Başlangıçta neredeyse tamamen ticaret ve para kazanma arzusu gibi ekonomik faktörlere bağlı olan bu gelişme, esas itibarıyla başka bir ülkenin ham madde kaynaklarını ve para edecek ürünlerini o ülke dışına çıkarma esasına bağlı bir ekonomik mekanizma kurmuştur. Bu sebeple sömürge ülkelerinde toprağın doğal yapısı ve dönüşümüne bağlı bir tarım yerine daha çok para edecek şeker kamışı, kahve, kakao gibi ürünler üzerinde ısrar edilerek uzun vadede pek çok Asya ve Afrika toprağının çoraklaşmasına zemin hazırlanmıştır.

Sömürge topraklarında ekonomik faaliyetlerin daha verimli işleyebilmesi için kurulan yol, demiryolu, gümrük, depolama vb. alt yapı tesisleri sömürgeciler için hızlı

ve güvenli sevkiyatı mümkün kılarken bu durum yerli halk için istihdam ve şehirleşmeyi teşvik etmiştir. Ancak buna bağlı olarak gelişen göç ve gecekondulaşma, evlilik, aile hayatı ve sosyal ahlâk gibi geleneksel kurumları sarsmasının yanında geleneksel hayat tarzını da değiştirerek hizmet sektörüne olan ihtiyacı, dolayısıyla İngiliz mâmullerine olan talebi arttırmıştır.

Son olarak sömürge topraklarında mahallî bürokratik ihtiyacı karşılamak için sınırlı sayıdaki insana verilen yüksek öğretim imkânı sonucu ortaya çıkan asimile edilmiş aydın tipiyle uzun bir süreçte İngilizce'nin yerleştirilmesi, kurulan ekonomik, sosyal ve siyasal alt yapının tamamen İngiltere'ye bağlı olması, sömürge ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da İngiltere eksenli bir ekonomik ve siyasal hayata zorlamaya devam etmektedir. Yine İngiliz sömürgeciliği, bağımsızlığını elde eden ülkelere ayrılmış bırakıldığı siyasal ve ideolojik mirasla bu ülkelerin millî birlik oluşturma potansiyellerini büyük ölçüde devre dışı bırakmış ve meselâ Güney Asya ve Ortadoğu'da olduğu gibi uzun vadede çözülemeyecek pek çok siyasî, dinî, etnik problemi terk ederek nüfuzunun devamını amaçlamıştır.

İngiltere'nin sömürge dönemi İslâm politikası, zaman içerisinde başka sömürgeci ülkelerle olan rekabete veya mahallî müttefik ihtiyaçlarına bağlı olarak değişiklikler göstermiş olmasına rağmen özellikle XIX. yüzyılın yeni anlayışlarında sömürge hâkimiyetine karşı bir tehdit şeklinde değerlendirilmiştir. Başta Hindistan olmak üzere hâkimiyetin müslümanların elinden alındığı ülkelerde karşılaşılan direnişler ve buna bağlı olarak yerli halkı, kültürleri ve inançları tanıyarak politikalar geliştirme arzusuyla gelişen şarkiyatçılığın tesbitleri söz konusu direnişleri, ülkeleri taarruza uğrayan insanların tabii bir reaksiyonu olarak değerlendirmenin ötesinde doğrudan dine bağlayarak yeni bir İslâm imajı ortaya koymuştur. Buna göre İslâm inanç olarak ilkel, medenî hayata kapalı ve her çeşit değişime, ilerlemeye karşı direnç gösteren vahşi bir şiddet öğretisidir. Dolayısıyla Avrupalılar, aynı zamanda bu inanca karşı mücadele sorumluluğu taşıdıkları şeklinde bir meşruiyet arayışında olmuşlardır. Esasen İngilizler'i ilgilendiren husus, inancın ilkel olup olmamasından ziyade müslümanların nihai noktada onları İngiliz siyasetine ve ekonomisine entegre ederek pazar

oluşturacak değişime gösterdikleri direniştir. Hindistan'da XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Tıpû Sultan ile başlayan ve 1857'de büyük bir ayaklanma ile sonuçlanan bağımsızlık mücadeleleri İngilizler'i Hindular'dan çok müslümanlar üzerine yöneltilmiş ve İngiliz hâkimiyetine karşı oluşan bütün hareketlerden müslümanlar sorumlu tutularak sosyal, ekonomik ve eğitim alanlarında baskı altında tutulmuşlar, böylece çok kısa bir zaman diliminde daha önceki statülerini kaybederek âdeta önemsiz hale gelmişlerdir.

Yine Mısır'daki Urâbî hareketi ve Sudan'da Mehdî Muhammed'in direnişi gibi somut gelişmelerin yanı sıra Osmanlı hilâfeti merkezli gelişen ittihâd-ı İslâm hareketleri İngiliz sömürgeciliğinin İslâm politikalarına mesnet teşkil etmiştir. Özellikle gelişen ulaşım ve haberleşme vasıtalarının imkânlarıyla değişik coğrafyalardaki müslümanların birbirleriyle irtibat kurarak içinde bulundukları siyasî, fikrî ve iktisadî az gelişmişlikten kurtulma çarelerini araştırmaları, sömürgecilğe karşı oluşturulan dünya çapında bir teşkilâtlanmanın işaretleri olarak algılanıp dönemin siyasî literatüründe Avrupa kamuoyu için son derece menfi çağrışımlar uyandıran "panislâmizm" kavramıyla nitelendirilmiştir. Bu tür İngilizce literatürde panislâmizm, Osmanlı hilâfeti etrafında örgütlenen ve hedefi yeryüzünden Hristiyanlığı kaldırmak olan dünya çapında bir organizasyon olarak takdim edilmektedir. Bu takdimin arka planında sömürgeciliği güçlendirecek politikalara meşruiyet arayışının bulunduğu âşikâr olmakla birlikte aynı tesbit bazı çağdaş İngiliz yazarlarca da açıkça ifade edilmiştir. Siyasî alanda durum böyle olmakla beraber sosyal ve ekonomik sonuçları itibarıyla İslâm'ın değişime kapalı olduğu argümanı dönemin sıkça vurgulanan tezidir. Bu çerçevede XIX. yüzyıl İslâm dünyasını saran, "İslâm terakkiye manî midir, değil midir?" tartışmaları bu buna bağlı olarak İslâm kelâmını yeniden tesis etme arayışları, İngiliz sömürgeciliğinin doğrudan veya dolaylı etkisinde kalmış gelişmelerdir. Bu tartışmalarda gündeme getirilen, ancak genellikle ihmal edilen Müslümanlığın medeniyete değil sömürgeleşmeye karşı olduğu hususu bir türlü dikkate alınmamıştır. XX. yüzyılda artan milliyetçilik eğilimleri, hilâfetin ilgası gibi değişiklikler, İngiltere için söz konusu tehdidin evrensel mahiyetini gündemden kaldırmış, fakat sömürgelerdeki bağımsızlık taleplerinde görülen yoğunluk veya

bağımsızlık sonrasında devam etmekte olan nüfuzlara karşı duyulan tepki bu defa yeni bir siyasî terminolojiyi, "fundamental Müslümanlık" kavramını ortaya çıkarmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

W. W. Hunter, *The Indian Musalmans*, Calcutta 1876; S. A. Khan, *A Review on Dr. Hunters Indian Musalmans*, Lahore, ts.; A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, Oxford 1957; J. H. Parry, *The Establishment of the European Hegemony: 1415-1715*, New York 1966, s. 93-101, 120-130; N. Daniel, *Islam, Europe and Empire*, Edinburgh 1966; C. M. Cipolla, *European Culture and Overseas Expansion*, Middlesex 1970, s. 113-149; M. C. Louis, *Some British Attitudes Concerning Islamic Aspirations: 1878-1914* (doktora tezi, 1971), University of Manchester; G. Lichtheim, *Imperialism*, New York 1972; *Imperialism* (ed. R. Louis), London 1976; R. Musman, *Britain Today*, London 1978; R. Peters, *Islam and Colonialism*, The Hague 1979; J. E. Harris, *Africans and Their History*, New York 1987; R. Robinson - J. Gallagher, *Africa and the Victorians*, London 1992; M. Adams, *Islamic and European Expansion*, Philadelphia 1993; P. J. Cain - A. G. Hopkins, *British Imperialism: 1688-1914*, London 1993; a.e.: 1914-1990, London 1994; J. M. Mackenzie, *Propaganda and Empire*, Manchester 1994; Sami Öngör, "Birleşik Krallık", *Devletler ve Ülkeler Ansiklopedisi*, Ankara 1967, s. 23-27; "İngiltere", *Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi*, İstanbul 1981, II, 387-457; "United Kingdom", *EBr*.², XXIX, 1-8, 95-100.

AZMİ ÖZCAN

IV. OSMANLI-İNGİLTERE

MÜNASEBETLERİ

Türkler'le İngilizler'in münasebetlerinin tarihi Haçlı seferlerine kadar gitmekle birlikte Osmanlılar'la İngilizler'in ilk karşılaşması Niğbolu Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Ancak bu karşılaşma doğrudan bir temas olmayıp Niğbolu'da Osmanlılar'la savaşıyan Macar Kralı Sigismund'un ordusunda küçük bir İngiliz kuvvetin bulunması dolayısıyladır. İngiltere'nin Osmanlı topraklarından hayli uzakta olması, İngilizler'in XVI. yüzyıla kadar uluslararası alana çıkamaması ve İngiltere'nin Doğu Akdeniz ticaret hayatına henüz girmemesi gibi faktörler sebebiyle Osmanlı Devleti ile İngiltere münasebetleri diğer Avrupa devletlerine kıyasla biraz geç başlamıştır.

XVI. yüzyılda İngiltere'nin dışa açılması sonucu önce ticarî ilişkiler gelişti. İngiliz ticaret gemileri doğrudan Osmanlı limanlarına uğramaya başladı. 1553 yılı sonlarında Kanûnî Sultan Süleyman Nahcivan seferi için Halep'te iken İngiliz tüccarı Antony Jenkinson kendisine, vergi ödemeksizin Osmanlı limanlarında alışve-

riş yapma imtiyazı veren özel bir ticaret izni aldı. Ancak Jenkinson, aynı yıllarda Rus çarından elde ettiği daha büyük garantiler dolayısıyla ticarî faaliyetlerini Rusya üzerinden genişletmeyi tercih ettiği için bu imtiyazı kullanmadı. İngiliz tüccarları XVI. yüzyılın sonlarına doğru bu bölgedeki faaliyetlerine yeniden başladılar. Bunun en önemli sebeplerinden biri Fransa'da yaşanan din savaşları ile Hollanda-İspanya, Osmanlı-İspanya ve İspanya-Portekiz savaşlarının getirdiği çöküntü yüzünden diğer Avrupa devletlerinin Akdeniz'deki iktisadî hayattan çekilmesi idi. Ortaya çıkan fırsatı değerlendirmek isteyen Edward Osborne ve Richard Staper adlı iki İngiliz tüccarı, Osmanlı ülkesindeki ticarî potansiyeli araştırmak üzere temsilcileri William Harborne'ı Ekim 1578'de İstanbul'a gönderdiler. Harborne, özellikle İngiltere ile ticarî ilişkilerin faydasına inanan Sokullu Mehmed Paşa ve Hoca Sâdeddin Efendi'nin desteğiyle Sultan III. Murad ile görüşebildi ve Osmanlı ülkesinde ticaret yapabilmek için bir ahidnâme aldı. 1580 tarihli bu ahidnâmeye göre İngiliz tüccarları da Fransız ve Venedikliler'e daha önce verilen ticarî imtiyazlardan (kapitülasyon) aynı derecede istifade edeceklerdi. Bu arada konuyu olgunlaştırmak için İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth ile III. Murad arasında mektuplar teâti edildi, böylece resmî bir ilişki de kurulmuş oldu.

Özellikle Fransızlar'ın ve Venedikliler'in itirazlarına rağmen İngilizler'e verilen bu imtiyazlarla başlatılan resmî-ticarî münasebetlerin hemen ardından 1581'de Londra'da Levant Company adlı bir şirket kuruldu. İngilizler, 1825 yılına kadar bölgedeki ticarî faaliyetlerini bu şirket vasıtasıyla yürüttüler. Bu ilişkilerin arkasında aynı zamanda siyasî beklentiler de bulunuyordu. Nitekim bu tarihlerdeki Osmanlı-İspanya gerginliği, Katolik İspanya ile mezhep anlaşmazlığı ve siyasî-ekonomik rekabet içerisinde olan İngiltere açısından değerlendirilebilecek bir imkân olarak görülmüştür. Osmanlı siyasetinin Avrupa'da gelişen Protestanlığa sıcak baktığının bilinmesinin yanında o sıralar İstanbul'da İspanya'ya karşı bir sefer açılması düşüncesinin de bulunması, Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında aynı zamanda siyasî yakınlaşmayı sağladı.

Harborne 1583'te İngiltere dâimî elçisi olarak İstanbul'da görevlendirildi ve iki yönlü beklentiyle çalışmalarına başladı. Ticarî alanda kısa sürede mesafeler alınarak Avrupalı tüccarlar için uygulanan